

Stille ideologie in beleid en bestuur

Cor van Montfort, Ank Michels en Wouter van Dooren^{1,2}

Politiek en bestuur zijn doordrongen van ideologie. Alleen is dat niet meer de luide ideologie van het grote verhaal, maar zijn het nu vele micro-ideologieën die stilzwijgend naast elkaar bestaan. In de plaats van de oude ‘allesomvattend gesloten systemen van opvattingen over de werkelijkheid’ zien we nu een landschap dat druk bevolkt wordt door een veelheid aan stille micro-ideologieën die toch enig houvast bieden. Die stille ideologieën zijn geen alomvattende verhalen, maar betekenisgevende en legitimerende verhalen op deelgebieden.

Het onuitgesproken laten van vooronderstellingen en uitgangspunten kan, niet alleen in het gewone leven, maar ook in het openbaar bestuur en in de politiek grote voordelen hebben, zoals het vermijden van conflict of het creëren van een gevoel van saamhorigheid. Maar het kan als het voortduurt en de tegenstrijdigheden zich opstapelen, ook leiden tot verlies aan legitimiteit en geloofwaardigheid, of tot cynisme en uitsluiting.

Met dit themanummer willen we het bestaan van stille ideologieën aan de orde stellen en stilstaan bij de positieve waarde, maar vooral bij de risico's van stille ideologieën. Ook willen we laten zien dat een beter begrip van de werking van stille ideologieën beleidsmakers en wetenschappers kan helpen om inzicht te krijgen in de legitimiteit en geloofwaardigheid van het beleid. Inzicht in de dynamiek van stille ideologieën kan ons helpen te begrijpen waarom op enig moment maatschappelijke conflicten tot uitbarsting komen. Inzicht in stille ideologieën maakt ook de wereld achter talloze vanzelfsprekendheden in het beleid

¹ Deze inleiding is een bewerking van het artikel ‘Stille ideologie. Een inleiding’ dat is verschenen in de bundel ‘Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur’ (BoomLemma, 2012), onder redactie van Cor van Montfort, Ank Michels en Wouter Van Dooren en van het artikel ‘The sound of silence: silent ideologies in public services’ van dezelfde auteurs dat verschijnt in Yogesh K. Dwivedi, Mahmud A. Shareef, Sanjay Pandey and Vinod Kumar (eds.) *Public administration reformation: market demand from public organizations*, New York: Routledge.

² Prof. dr. Cor van Montfort is als bijzonder hoogleraar verbonden aan de Universiteit van Tilburg, werkzaam als projectleider bij de Algemene Rekenkamer en was tot mei 2013 als visiting fellow verbonden aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Dr. A.M.B Michels is werkzaam als universitair docent aan de Universiteit van Utrecht. Dr. W. Van Dooren is universitair hoofddocent aan de Universiteit van Antwerpen.

inzichtelijk. Een studie van stille ideologieën kan, tot slot, ongemakkelijke waarheden aan het licht brengen en daarmee het zo essentiële publieke debat in onze democratie versterken.

Voordat we verder ingaan op het begrip stille ideologie staan we eerst stil bij de verschillende vormen die ideologie kan aannemen.

Ideologieën in soorten en maten: groot en klein, luid en stil

Wij definiëren ideologie als een *gedeelde en coherente visie op wat een goede burger, overheid en een goede samenleving is*. Deze definitie houdt in dat ideologie een aantal kenmerken heeft.

1. Ideologie wordt *gedeeld* door een groep. In het traditionele ideologiedebat werden deze groepen vaak gelijkgesteld aan sociaal economische status (SES). Sociaal economische status is echter niet het enige indelingsprincipe voor een groep (zie bijvoorbeeld de etnische associaties in het multiculturalisme).
2. Ideologie gaat over de inrichting van de samenleving, en gaat dus over *het politieke*. Hiermee onderscheidt het concept zich van verwante meer integrale begrippen als wereldbeeld en geloofssysteem. Deze concepten hebben wel degelijk politieke implicaties, maar een politieke inhoud is niet per definitie nodig (Gerring, 1997).
3. Ideologie is *intern coherent*. Ze bestaat uit een logisch geheel van oorzakelijke verbanden die tot deze ideale maatschappij moeten leiden. Interne coherentie betekent ook dat er extern contrast is. Er zijn alternatieve visies mogelijk.
4. Ideologie is *actiegericht*. Het veroorzaakt echter geen actie, maar is een ‘cause for action’ (Mullins, 1972). Ideologie heeft dus overtuigingskracht en brengt mensen in beweging.

Ideologieën kunnen we verder typeren aan de hand van twee kenmerken. Ten eerste, zijn ze groot of klein en ten tweede, zijn ze stil of luid? Grotere ideologieën zijn meer alomvattend. Ze richten zich op verschillende domeinen van het maatschappelijke leven. Zo vinden we het marktdenken terug in verschillende sectoren; onderwijs, gezondheidszorg, milieubeleid. Andere ideologieën zijn kleiner en geven een normatief beeld van bepaalde facetten van de inrichting van de maatschappij. Het integratiedebat bijvoorbeeld richt zich sterk op de immigratie.

Het onderscheid stil/luid refereert aan de cognitieve structuur van ideologie. Luide ideologie wordt gecommuniceerd. Het morele doel en de coherentie van de visie wordt uitgeschreven, opgenomen in curricula, verfilmd, en expliciet gesymboliseerd. De stille ideologie daarentegen wordt niet expliciet gecommuniceerd. De aanvaarding binnen een groep is sterk genoeg opdat de ideologie wel een basis voor actie vormt. Deze actie wordt echter niet expliciet ingebed in dit ideologische kader. De institutionele theorie noemt deze actiologica de 'logic of appropriateness' (March & Olsen, 2004). De emanciperende benadering van het immigratievraagstuk bijvoorbeeld werd lang als vanzelfsprekend beschouwd.

Een *stille ideologie* heeft dus drie kenmerken:

1. Er wordt met grote vanzelfsprekendheid een gedeelde visie op wat een goede burger, overheid, en samenleving is gepresenteerd of gehanteerd.
2. De onderliggende keuzes, redeneringen en eventuele inconsistenties blijven onuitgesproken.
3. Er zijn ook alternatieve visies mogelijk, maar deze blijven onbediscussieerd.

De verschillende stille ideologieën hoeven onderling en zelfs intern niet noodzakelijkerwijs consistent te zijn, maar kunnen ieder voor zich een bindende en structurerende kracht hebben.

Een begrip dat dicht tegen 'stille ideologie' aan ligt is 'beleidstheorie'. Stille ideologie is ten eerste een breder concept; het bevat een visie op mens en maatschappij, en beperkt zich niet noodzakelijkerwijs tot beleid. Stille ideologie is ten tweede normatief wat haar doelstellingen betreft. Een ideologie spreekt zich uit over wat een goede burger, overheid, en samenleving is. Een beleidstheorie daarentegen is veelal neutraal ten aanzien van haar doelstellingen. Beleidstheorieën gaan over de oorzaak gevolgrelaties in de beleidspraktijk. Kritische studies gaan voornamelijk over de effectiviteit (doelbereiking) van de beleidsinstrumenten. Deze moeten immers evidence-based worden ingezet. Of de doelstellingen zelf goed zijn, laat de benadering van de beleidstheorie veelal over aan de politieke deliberatie.

Dit onderscheid tussen beleidstheorieën en ideologieën heeft consequenties voor het identificeren van stille ideologieën. Bij de studie van een (stille) ideologie komt er een diepere laag van analyse bij. Niet enkel de middel-doelrelaties worden onderzocht, maar ook de waarde van de doelstellingen zelf en het maatschappijbeeld waarin deze doelstellingen passen. Een beleidstheorie zou kunnen stellen dat de korte duur van de

werkloosheidsuitkering en een dwingend aanbod van reïntegratietrajecten leidt tot een succesvolle activering op de arbeidsmarkt. De stille ideologie zou hier kunnen zijn dat de (ideale) burger individuele verantwoordelijkheid moet opnemen. Een andere ideologie ziet werklozen als slachtoffers van een (kapitalistisch) systeem en ziet dus vooral systeemverantwoordelijkheid.

De ontwikkeling van een stille ideologie: het debat over de multiculturele samenleving

Een voorbeeld van een stille ideologie is het debat over de multiculturele samenleving. Het beleidsmatige antwoord op de immigratie van nieuwkomers werd lange tijd bepaald door een niet bediscussieerde, stille ideologie die gericht was op tolerantie en multiculturele verrijking. De aanname was dat vermenging leidt tot begrip, en begrip leidt tot tolerantie en culturele verrijking. Vooral autochtonen moesten zich beter inleven in de situatie van immigranten. Dit zou trouwens ook voor de autochtoon leiden tot een multiculturele verrijking. Dat deze tolerantie er niet was, werd toegeschreven aan het gebrek aan wederzijds begrip. Twijfel aan het ideaal van multiculturalisme leidde al snel tot het verwijt van discriminatie of zelfs racisme en de beperkte tolerantie aan de kant van de autochtone burger zou door meer wederzijds begrip opgerekt kunnen worden. Met andere woorden, het ideaal van de multiculturele berustte op aannames die niet publiekelijk bediscussieerd konden en mochten worden, en afwijkingen van het ideaal zouden met een beroep op wederzijds begrip hersteld kunnen worden. In Nederland werden er met name in de jaren negentig van de vorige eeuw door mensen als Ayaan Hirsi Ali, Frits Bolkestein, Paul Scheffer, Rita Verdonk en Geert Wilders wel vragen gesteld bij de stille ideologie van het multiculturalisme. Zij bekritiseren allemaal het multiculturele model, en hun opvattingen zijn deels overgenomen door andere partijen. Het debat gaat nu over de normen en waarden waaraan immigranten zich moeten aanpassen.

De slinger lijkt inmiddels in de andere richting door te slaan. Van het pamperen van de zwakke allochtoon, naar een flink(s) beleid dat assimilatie van normen en waarden vooropstelt. De nieuwste loot aan de stam van de assimilatie is het plan dat minister Asscher van Sociale zaken in februari 2013 lanceerde om alle nieuwkomers, ook die uit de Europese Unie die geen inburgeringsexamen hoeven te doen, een participatiecontract te laten tekenen waarmee zij expliciet verklaren de grondrechten en de rechtsstaat te onderschrijven.

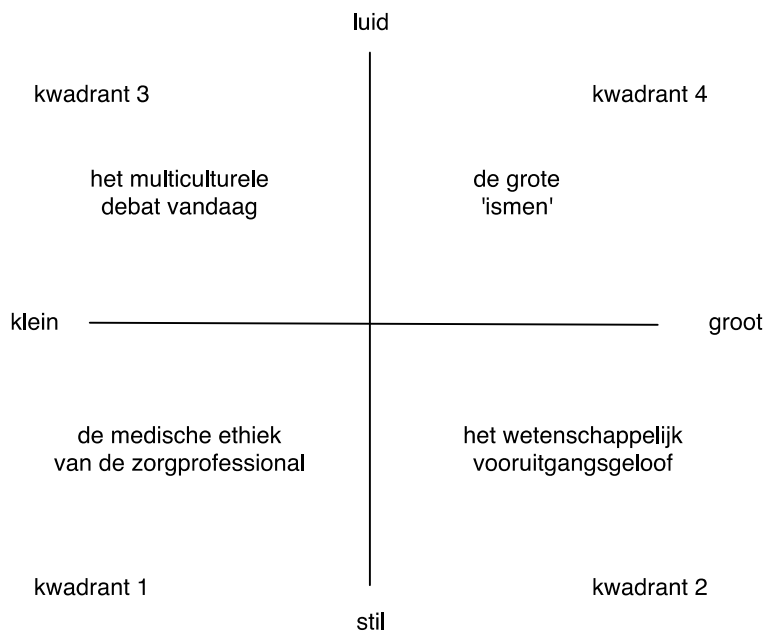
“De minister wil dat migranten zich beter bewust worden van de normen en waarden die gelden in het land waar zij wonen en werken. 'De culturele integratie hapert, er is zelfs sprake van achteruitgang in de manier waarop wordt aangekeken tegen homoseksualiteit, tegen joden, tegen vrouwen. We moeten

duidelijker maken wat dit land zo geweldig maakt: de vrijheid jezelf te zijn.' (citaat Asscher) Hij wil iedere migrant die zich inschrijft in een gemeente duidelijk maken wat Nederland verwacht en biedt. 'Dat mannen en vrouwen gelijke rechten hebben, net als homo's. Dat het geloof niet uitmaakt, ook niet als je niet meer gelooft. Dat in ons land sprake is van individuele vrijheid.' ” (uit: Volkskrant.nl, 20-02-2013).

De stille ideologie is nu datgene wat ‘Nederland verwacht en biedt’, namelijk de vrijheid jezelf te zijn. De Nederlandse samenleving wordt beschouwd als een goede samenleving, omdat je hier jezelf mag zijn. Dat daarbij de individuele vrijheid van nieuwkomers wordt ingeperkt staat niet ter discussie in het voorgestelde beleid. Over de diep gewortelde discriminerende en soms ronduit xenofobe onderbuikgevoelens die ten aanzien van homo’s, asielzoekers en de islam bij een deel van de autochtone Nederlanders leven zegt het participatiecontract eveneens niets. Of zou dat worden bedoeld met ‘wat Nederland verwacht en biedt’?

Sommige auteurs stellen dat ideologie per definitie ‘luid’ moet zijn. Putnam (1971, p. 655) bijvoorbeeld stelt dat ideologie een nadrukkelijk naar buiten gebrachte overtuiging is. Andere auteurs benadrukken het onbewuste, stille karakter van ideologie (Gerring, 1997, p. 979). Als een ideologie niet als zodanig wordt gearticuleerd, kan deze vaak wel uit gedrags- en beleidspatronen worden afgeleid.

Figuur 1: Verschillende vormen van ideologie

We kunnen de verschillende vormen van ideologie nu typeren aan de hand van een assenstelsel (zie figuur 1). In kwadrant 1 vinden we de kleinere en stillere ideologieën, bijvoorbeeld de stille ideologie van de medische ethiek van de zorgprofessional (Trappenburg, 2012) en de stille ideologie achter het persoonsgebonden budget. Deze gingen er vanuit dat marktwerking enerzijds en solidariteit en gemeenschapsgevoel anderzijds naast elkaar kunnen bestaan (Baehre en Van Est, 2012).

In kwadrant 2 komen de stille, maar grotere ideologieën aan bod. Een brede ideologische positie die stil blijft, is het wetenschappelijk vooruitgangsgeloof. Rinie Van Est betoogt in zijn bijdrage dat het geloof in de technische maakbaarheid sinds de Tweede Wereldoorlog radicaal en zonder noemenswaardige discussie is uitgebreid van de dode naar de levende natuur, de mens inclusief.

Kwadrant 3 zijn de luide, maar kleinere ideologieën. Het huidige immigratiedebat lijkt binnen dit kwadrant te passen.

Tot slot bevat kwadrant 4 de grote en luide ideologieën. Heel wat grote ismen – het marxisme, het kapitalisme, het neoliberalisme – schrijven zo een brede maatschappij-inrichting voor. De grote en luide ideologieën in deze laatste categorie zijn al verschillende malen dood verklaard. Francis Fukuyama kondigde in 1992 het einde van de geschiedenis af (Fukuyama, 2006). In 1960 sprak de Amerikaan Daniel Bell in zijn klassiek geworden werk al over 'the end of ideology' (Bell 2000). Voor Bell is een ideologie een allesomvattend gesloten systeem van opvattingen over de werkelijkheid dat de wereld en manier van leven wil

veranderen (Bell 2000: 400). De stelling van Bell is dat de oude ideologieën die tot ontwikkeling kwamen in de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw hun aantrekkingskracht hebben verloren. Dat geldt ook voor de oudere ideologieën, zoals het liberalisme en het conservatisme, maar het sterkst geldt dat voor het marxisme.

Het afbrokkelen van de alomvattende – luide – ideologieën maakte de weg vrij voor alternatieve vormen van politieke en sociale binding en mobilisatie. Op het eerste gezicht lijkt het neoliberale denken de vrijgekomen ideologische ruimte te hebben ingenomen. Onze economische en politieke instituties zijn inderdaad doordrongen van het economisch neoliberalisme waarin geld, individuele vrijheid, marktmeesters en groeidenken allesbepalend zijn. Toch verklaart de zeer luide neoliberale filosofie maar zeer ten dele de inrichting en het functioneren van politiek en bestuur. Als we specifieke sectoren zoals de gezondheidszorg en specifieke locaties zoals wijken aan een nadere beschouwing onderwerpen, dan zien we ook heel andere structurende en normerende mechanismen: de stille ideologieën, stilzwijgende gedeelde visies over het Goede die met grote vanzelfsprekendheid doorwerken in de vormgeving van politiek en bestuur. Ze vullen de ideologische leegte op en vermengen zich soms met het neoliberale discours.

De dynamiek in de ontwikkeling van stille ideologieën

Stille ideologieën liggen niet voor eens en voor altijd vast, maar ze veranderen door de tijd, zoals het voorbeeld van het multiculturele debat aangeeft. De vraag is dan ook hoe het komt dat stille ideologieën soms luid worden.

Een eerste mechanisme bestaat erin dat de stille ideologie door confrontatie *ontmaskerd* wordt. Dat kan bijvoorbeeld door het frame te veranderen. Voorbeelden zijn Merkel die vrij onverwacht spreekt over het falen van het multiculturele model, maar ook Thatchers uitroep dat de samenleving niet bestaat, Fortuyns ‘Nederland is vol’, en Sarkozys ‘racaille’ – uitschot – dat de banlieus onveilig maakt. Actoren gebruiken hier frames in een politieke strijd. Deze frames werken omdat ze zich baseren op en/of afzetten tegen een – stil – ideologisch beeld. Ze maken de stilte zichtbaar, ze doorbreken het taboe. Frames en issues komen en gaan in steeds snellere nieuwscycli. Niettemin komen stille ideologieën precies in dit publieke debat aan de oppervlakte, komen ze onder vuur te liggen en kunnen ze zich verdedigen. Wanneer frames verdwijnen, wordt het ook weer stil rond de ideologie. De ideologie kan relatief ongehavend uit de publieke arena komen, maar ze kan zoals in het geval van de multiculturele consensus evengoed fundamenteel veranderd zijn. Het is ook denkbaar dat een stille ideologie

verdwijnt zonder dat er een helder alternatief in de plaats komt. Ideologieën die uit verschillende hoeken en herhaaldelijk bestookt worden genomen, hebben minder kans om stil te blijven.

Er is ook nog een andere, minder zichtbare manier waarop stille ideologie kan veranderen. In plaats van te ontmaskeren, is er een graduele *erosie* van de ideologie en een geruisloze *sedimentatie* van een ander ideologisch kader. Deze graduele verschuiving zien we eerder in het beleid en aan de frontlijn van de uitvoeringsorganisaties, dan in de politieke arena. In de beleidswetenschappen wordt de ideologische consensus in sectoren geduid met begrippen als *advocacy coalitions* (Sabatier, 1988) of discursieve coalities (Hajer, 1997). Hoe sterker een dergelijke coalitie is, des te meer invloed deze zal hebben op het gevoerde beleid.

Risico's van stille ideologie en hoe daarmee om te gaan

De vraag doet zich voor of het stilzwijgen van ideologie problematisch is. Misschien is de stilte juist een deugd. Stil betekent, zoals hierboven werd beschreven, dat keuzen, redeneringen niet worden uitgesproken. Dat kan heel legitiem zijn, omdat het werkt en omdat het beleid mogelijk maakt. In de gezondheidszorg, bijvoorbeeld, zorgde het adagium 'de dokter beschikt' er jarenlang voor dat ideologische conflicten konden worden gedepolitiseerd (Trappenburg 2012). Taboes en de daaruit voortvloeiende handelwijzen kunnen een heel nuttige functie hebben in de samenleving, zoals het belang van gedeelde waarden in een samenleving die ons sturen en structureren (bijvoorbeeld 'eerlijkheid' of 'waarachtigheid') en die niet telkens opnieuw ter discussie hoeven te worden gesteld.

Maar het 'stille' karakter heeft ook een keerzijde. De vanzelfsprekendheid van de stille ideologie in een bepaalde sector of op een bepaald deelgebied brengt een aantal risico's met zich mee. De bijdragen in dit themanummer laten een aantal van deze risico's zien. Eén van de risico's is dat er te weinig wordt gedaan met nieuwe ideeën, met alternatieve oplossingen, of met kritiek op beleidsvoornemens (zie de bijdrage van Verhoeven, Oude Vrielink en Van de Wijdeven). Een tweede risico is dat een fundamenteel publiek debat over belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen uitblijft, en dus ook over de mogelijke gevolgen voor het te volgen beleid. Een voorbeeld hiervan is het zelfverzekerde geloof in vooruitgang door techniek, dat een werkelijk publiek en politiek debat over de rol van techniek in de samenleving in de weg staat (zie de bijdrage van Rinie van Est). Een derde risico is dat

belangentegenstellingen niet worden gezien en dat dit leidt tot de uitsluiting van de ‘onaangepaste’ en ‘onverantwoordelijke’ burger. In de bijdragen van Peeters en Drosterij en die van Oude Vrielink, Verhoeven en van de Wijdeven komt het stilzwijgende bondgenootschap van staat en burger aan de orde. Aangenomen wordt dat de burger en de overheid dezelfde belangen hebben. De burger wordt onder het mom van participatie en empowerment ingezet als beleidsinstrument. In plaats van de bureaucratie te verminderen wordt burgers aangeleerd hoe met de bureaucratie om te gaan en dienstbaar aan de staat te zijn. Het stilzwijgende bondgenootschap van overheid en burger kan op den duur de aandacht afleiden van die situaties waar de belangen van overheid en burger niet parallel lopen, bijvoorbeeld daar waar de grenzeloze behoefte van de overheid aan informatie en beheersing op gespannen voet staat met de behoefte aan ruimte, individuele vrijheid en bescherming van de persoonlijke levenssfeer van de burger. Uiteindelijk kan dit ertoe leiden dat degenen die niet bereid zijn samen te werken met de overheid worden beschouwd als querulanten die moeten worden gewezen op hun verantwoordelijkheid.

Hoewel stille ideologieën soms – voor bepaalde duur – heel effectief kunnen zijn, kunnen de risico’s van tunnelvisie, weinig publiek debat, en uitsluiting ertoe leiden dat de legitimiteit en de geloofwaardigheid van het beleid, de politiek, of de instituties worden aangetast. Het blijft daarom essentieel dat ook de stille ideologie van tijd tot tijd tegen het licht wordt gehouden door tegendenkers: kritische waakhonden zoals de ombudsman, maar ook kritische burgers, journalisten en andere onafhankelijke tegenmachten. Ook wetenschappers hebben hierin een taak door van tijd tot tijd onbesproken en onbespreekbare vanzelfsprekendheden ter discussie te stellen ook al leidt dat tot een ongemakkelijke waarheid.

Maar ook voor de praktijk en de practitioner in het openbaar bestuur is er een rol weggelegd. Bewustwording van het feit dat er onbesproken en onbespreekbare vanzelfsprekendheden zijn, zou een eerste stap kunnen zijn. Bestuurders en ambtenaren zouden zich vaker af moeten vragen wat de normatieve veronderstellingen zijn die ten grondslag liggen aan het beleid en welke andere visies of perspectieven mogelijk zijn. Ten tweede, zouden degenen die werkzaam zijn in het openbaar bestuur een rol kunnen hebben in het entameren van debat waarin deze veronderstellingen bediscussieerd worden. En ten derde, zouden bestuurders en ambtenaren er goed aan doen om tegenspraak te organiseren en een stem te geven aan tegendraadse ideeën en burgers.

Opbouw van het themanummer

Dit themanummer bevat drie bijdragen die ieder voor zich een verschillende verschijningsvorm van stille ideologie laat zien. De drie verschijningsvormen kunnen worden geordend van klein naar groot, van stille ideologie achter het beleid op een specifiek beleidsterrein of onderwerp, tot stille ideologie die minder direct een relatie heeft met beleid en zich vooral bevindt in het maatschappelijke domein. Daarnaast zijn er twee bijdragen, van Kim Putters en van Ronald van Steden, die een meer essayistisch karakter hebben en een reflectie zijn op het begrip en de waardering van stille ideologie.

We beginnen met een voorbeeld van stille ideologie achter een specifiek beleidsonderwerp. *Mirjan Oude Vrielink, Imrat Verhoeven en Ted van de Wijdeven* wijzen op de stille ideologie achter de ideeën van burgerparticipatie en empowerment in wijken. Zij waarschuwen voor de stille ideologie van de doe-democratie die de positieve bijdrage die tegenbewegingen en burgerinitiatieven kunnen hebben dreigt weg te drukken. Ook laten zij zien dat empowerment van burgers in de praktijk vooral een instrument is geworden dat wordt ingezet om beleid uit te voeren. De auteurs werpen de vraag op of deze vorm van empowerment van burgers (competente) tegenspelers of uitvoerders van beleid maakt.

Ronald van Steden geeft een eerste reflectie op het concept stille ideologie. Hij staat aan de hand van het thema veiligheid stil bij de positieve betekenis van de stille ideologie van ‘certitudo’ (bieden van zekerheid, geborgenheid en vertrouwen) en plaatst deze tegenover de vaak negatieve consequenties van de luide veiligheidsideologie waarin ‘securitas’ (controle) centraal staat.

Een tweede verschijningsvorm van stille ideologie betreft de rol van de overheid in relatie tot de burgers, die niet is beperkt tot een specifiek beleidsterrein.

Rik Peeters en Gerard Drosterij beschrijven de stille ideologie van de intredende overheid. Daarmee doelen zij op het veronderstelde bondgenootschap tussen burgers en overheid. In het politieke discours wordt de scheidslijn tussen staat en samenleving opgeheven. De burger wordt steeds meer het domein van de staat in getrokken en gemaand tot verantwoordelijk gedrag. Zij betogen dat er een verstikkende relatie dreigt te ontstaan tussen samenleving en staat omdat de verantwoordelijkheid van de burger eenzijdig in het teken van staat van de dienstbaarheid jegens de staat.

In een tweede reflectie op het concept stille ideologie gaat *Kim Putters* in op vindplaatsen van stille ideologie. Ook staat hij stil bij de rol die de Eerste Kamer zou kunnen hebben bij het expliciet maken van stille ideologie.

De derde verschijningsvorm is de stille ideologie die zich vooral bevindt in het maatschappelijke domein en een minder directe vertaling vindt in het beleid.

Rinie van Est beschrijft de stille ideologie van de instrumentele opvatting van technologie. Hij betoogt dat er een sterk geloof bestaat in de technologie als een politiek te sturen middel om maatschappelijke problemen op te lossen, economische groei te bereiken en vooruitgang te realiseren. Deze visie op techniek doet echter geen recht aan het onvoorspelbare en soms subversieve karakter van technologische ontwikkeling. Ook staat het diep gewortelde geloof in vooruitgang door techniek een werkelijk politiek debat over de rol van techniek in de samenleving in de weg. Hij laat zien dat het stilzwijgende vooruitgangsgeloof en het geloof in de helende werking van technologie een fundamenteel debat over de rol van technologie in de weg staan. Daarmee kunnen praktijken groeien waar we collectief achteraf spijt van krijgen.

Literatuur

- Bähre, E. & D. van Est (2012). Tussen vrije markt en solidariteit: het persoonsgebonden budget in beleid en praktijk. In: C. van Montfort, A. Michels en W. Van Dooren (red.). *Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur*. Den Haag: Boom Lemma, 131-148.
- Bell, D. (2000, oorspronkelijke uitgave 1960). *The end of ideology*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dooren, W. van, A. Michels en C. van Montfort (verschijnt in 2013). The sound of silence: silent ideologies in public services. In: Yogesh K. Dwivedi, Mahmud A. Shareef, Sanjay Pandey and Vinod Kumar (eds.) *Public administration reformation: market demand from public organizations*, New York: Routledge.
- Fukuyama, F. (2006). *The end of history and the last man*. New York: Free Press.
- Gerring, J. (1997). Ideology: A Definitional Analysis. *Political Research Quarterly*, 50(4), 957-994.
- Hajer, M. (1997). *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process*. Oxford: Oxford University Press.
- March, J.G., & Olsen, J.P. (2004). *The logic of appropriateness*. Oslo: ARENA.
- Montfort, C. van, A. Michels en W. Van Dooren (red.) (2012). *Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur*. Den Haag: Boom Lemma.
- Montfort, C. van, A. Michels en W. Van Dooren (2012). Stille ideologie: een inleiding. In: C. van Montfort, A. Michels en W. Van Dooren (red.). *Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur*. Den Haag: Boom Lemma, 9-22.
- Mullins, W.A. (1972). On the concept of ideology in political science. *The American Political Science Review*, 66(2), 498.
- Putnam, R.D. (1971). Studying Elite Political Culture: The Case of 'Ideology'. *The American Political Science Review*, 65(3), 651.
- Sabatier, P.A. & H.C. Jenkins-Smith (1993). *Policy change and learning: An advocacy coalition approach*. Boulder: Westview Press.
- Trappenburg, M. (2012). Laat het maar aan de dokter over: stille ideologie in de gezondheidszorg. In: C. van Montfort, A. Michels en W. Van Dooren (red.). *Stille ideologie. Onderstromen in beleid en bestuur*. Den Haag: Boom Lemma, 117-130.

